

T. C.
MILLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI

DİN ÖĞRETİMİ DERGİSİ

SAYI : 32 OAK 1992

İBN KEMAL'IN YAŞADIĞI XV VE XVI. ASIRLAR TÜRKİYE'SİNDE İLİM VE FİKİR HAYATI

Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK
H. Ü. Tarih Bölümü

Osmanlı Türkiye'si ilim ve fikir hayatının kendi bütünlüğü ve yapısı içerisinde teşkil ettiği zirvelerden biri olan Müfti's-Sekaleyn İbn Kemâl'i iyi anlayabilmek ve gerçekte olduğu gibi değerlendirebilmek için, onu yetiştiren ilmi, fikrî, kültürel ve sosyal muhitin iyi bilinmesi gerektiğinde şüphe yoktur. Ancak doğruyu söylemek gerekirse, bugün bu işi tam anlamıyla yapabileceğimizi iddia etmek biraz zordur. Zira böyle bir iddia, Osmanlı ilim ve fikir hayatını başından sonuna kadar muhtelif yönleriyle birlikte, teşekkül ve gelişme şartlarını, bunlarda etkili olan âmilleri ve yetişen şahsiyetlerin ilim ve fikir hayatımıza katkılarını çok iyi bilmek, ayrıca buna dayanarak genelde İslâm ilim ve fikir tarihindeki yerlerini meydana koymakla mümkündür. Ne var ki günümüzde henüz bu mâhiyette eserlere sahip bulunmadığımız gibi, birkaç istisnânın dışında Osmanlı dönemi ilim ve fikir adamlarımızın muhtelif yönlerini aksettiren, değişik mâhiyette, yayınlanmış monografiler bile mevcut değildir.

İşte belirtilmeye çalışılan bu sebeple burada yapılacak olan, İbn Kemal'in yaşadığı dönemin ilim ve fikir hayatının kaba ve çok genel hatlı bir tablosu olmaktan öteye geçemeyecektir.

Bir defa her şeyden önce şuna dikkat etmek lâzımdır ki, XV. ve XVI. asırlar, Osmanlı ilim ve fikir hayatında gerçekten büyük bir ehemmiyete hâiz asırlardır. Çünkü, genelde Osmanlı medeniyetinin en parlak devri olduğu kadar, ilim ve fikir hayatının da en yüksek seviyede bulunduğu bir dönem kabul edilir. Fakat asıl dikkat olunması lâzım gelen husus, bu asırların Osmanlı devri Türkiye fikir tarihinde birbirinden hayli farklı İslâmî anlayış ve düşüncelerin belirdiği, hatta asıl önemlisi, bunların belli ölçüde topluma yansarak birtakım sosyal tartışmalara sebep olduğu bir zaman dilimi oluşudur. Tabiatıyla buna paralel olarak da, Osmanlı siyâsî, idarî ve sosyo-ekonomik yapısında olduğu kadar, ilim ve fikir hayatındaki çözülmenin köklerini saklayan bir devredir.

Osmanlı ilim ve fikir hayatının ve bunun temelindeki müesseselerden biri olan medresenin fikrî yapısını iyi teşhis edebilmek için XI. yüzyıla kadar geriye gitmek icap eder. Bilindiği gibi Büyük Selçuklular, X. yüzyılın son çeyreği delay-

larında topluca müslümanlığı kabul ettikleri zaman, o sıralarda Sunnî İslâm düşüncesinin en kuvvetli ve parlak temsilcilerinin yaşadığı Mâverâünnehir'den gelen ilim ve fikir adamlarının öncülüğünde bu önemli hâdiseyi gerçekleştirdiler. Böylece Büyük Selçuklular, Türk tarihine yeni bir istikamet verdiler. Onların Sunnî İslâm'ı seçmeleri, hem siyasî hem de ilmî ve fikrî bakımdan sonraki bütün Türk tarihini etkiledi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yayıldığı Mâverâünnehir, Hârezm ve Horasan mıntakaları, İslâm düşüncesinin, ilminin en parlak dönemlerinden birinin yaşanmasına sahne oldu. Bu dönemin en mühim neticelerinden ikisi, Ehl-i Sünnet doktrininin en olgun ve muhtevâlî yapısına kavuşması ve bunun büyük âlim ve mutasavvıf Gazzâlî (öl. 1111) tarafından tasavvufia mükemmel bir terkinin tahakkuk ettirilmesidir. Büyük Selçuklular'dan sonra da hâkim oldukları topraklardaki gelişmiş ilim ve fikir ortamı, daha bir müddet bu durumunu koduru ve Fahrüddîn Râzî (öl. 1209) gibi, XV. yüzyılda bile Osmanlı ilim anlayışını etkileyecek değerli şahsiyetler yetiştirdi.

Osmanlı Devleti kuruluncaya kadar gerek Dânişmendliler, Artuklular, Saltuklular, Mengücekliler ve Anadolu Selçukluları, gerekse Beylikler devri ilim ve fikir hayatının iki besleyici kaynağından birisi Mâverâünnehir, Hârezm ve Horasan oldu. İkincisi ise Irak, Sûriye, Mısır ve Hicaz'dan oluşuyordu. Yukarda adları sayılan devletlerin zamanında Anadolu'da ilim ve fikir hayatını canlandıran simalar, tahsillerini buralarda tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönerek tedris ve telif faaliyetlerine başladılar. Bu sebeple Anadolu'daki ilim ve fikir hayatı, söz konusu bölgelerdeki mekteplerce oluşturuldu. Riyâzî ilimler, felsefe, mantık, kelâm, tıp vb. alanlarda daha çok Mâverâünnehir ve Horasan mektebi; hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlerde ise Hicaz, Sûriye, Mısır ve Irak mektepleri, tedris ve telif faaliyetlerinde hâkimiyet sağladı.

İşte Osmanlı Devleti, kendinden önce Anadolu'da bu suretle teşekkül edip gelişen bir ilim ve fikir ortamının vârisi durumuna geldi. İznik'te Orhan Gazi tarafından 1331 yılında açılan ilk medrese ve ilk müderris Dâvud-ı Kayserî'den itibaren Osmanlı ilim anlayışında genelde aklî ve naklî ilimlerin hemen hemen aynı derecede itibar gördüğünü mücadele edebiliyoruz. Tasavvufi tefekkür alanında ise daha çok Horasan'ın estetikçi mektebinin ağır bastığını söyleyebiliriz. XV. yüzyıla kadar verimli bir gelişme devresi geçiren Osmanlı ilim ve fikir hayatı, İstanbul'un fethinden sonra burasının Fatih tarafından imparatorluğun ilim ve kültür merkezi haline getirilmesiyle daha da canlandı. Gerek Anadolu'da ilhak edilen beyliklerden, gerekse diğer İslâm ülkelerinden, özellikle yukarda zikredilen itk üç bölgeden birçok ilim ve fikir adamı yeni başkentte toplandı.

Bu gelişmenin, Fatih'in şahsiyetiyle birinci derecede alakalı olduğu, onun ilim ve irfana, tefekküre büyük önem veren ve bunlarla bizzat uğraşan bir hü-

kümdar oluşunun kuvvetli bir teşvik unsuru meydana getirdiği asla unutulmamalıdır. Vezirîâzam Mahmud Paşa'nın da bu konuda pek çok emeği geçtiğini biliyoruz. Fatih'in İstanbul'da kurduğu medrese XV. yüzyılın sonlarına doğru semeresini vermeğe başladı. Parlak ilim adamları yetişti; değerli eserler kaleme alındı. Fatih'in oğulları Bayezid ve Cem Sultan da bulundukları eyâletlerde ilmî faaliyetleri geniş ölçüde teşvik ettiler; pek çok eserin yazılmasına yol açtılar.

XV. asır, Osmanlı ilim anlayışının Fahrüddîn Râzî mektebinin etkisiyle geliştiği bir devir oldu. Aslında pek çok İslâm memleketinde etkili olan Şeyhu'l-Ulemâ Râzî mektebinin bu asırda Osmanlı medresesinde en kuvvetli temsilcisi, Molla Fenârî diye tanınan Şemsüddîn Mehmed'dir. Aklî ve felsefî düşünüş tarzının hâkim olduğu bu mektep, onunla birlikte bir silsile hâline Molla Yegân (Yeğen), Hızır Beg, Sinan Paşa ve Molla Lûtfî ile XV. yüzyılda; bunun hem hemşehrisi hem öğrencisi İbn Kemal ve onun öğrencisi Ebussuûd Efendi ile XV. asırda en kudretli temsilcilerini buldu. XVI. asırda Râzî mektebinin yanında, Müeyyedzâde Abudarraḥman Efendi ile Celâlüddîn Devvânî (öl. 1518) mektebi belirmiş ise de onun kadar tesirli olamamıştır.

Böylece gerek XV. gerekse XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilmiye sınıfı daha ziyade Râzî mektebine mensup ulemâca oluşturuldu. Resmen devlet hizmetinde bulunan ulemâ, devlet politikasında bu mektebin anlayışına uygun bir tarzda etkili oldular. Fatih ve Kanunî Süleyman kanunnâmelerini ve onların hukûkî alandaki tatbikatını da kanaatımızca bu çerçevede anlamak ve değerlendirmek icap eder.

×VI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Râzî mektebinden tamamiyle farklı bir mektep daha ortaya çıktı ki, bizce bütün Osmanlı ilim ve fikir tarihi boyunca, sanıldığından daha önemli ve etkili olmuştur. Tesirini günümüze kadar sürdürdüğü göz önüne alınacak olursa, önemi daha iyi anlaşılacak olan bu mektep, Girgivî Mehmed Efendi (öl. 1573) tarafından tesis edilmiş bulunup, Osmanlı tarihinde devletin temsil ettiği İslâm anlayışına ilk karşı çıkış hareketidir. Önemli bir yönü de budur. Buna, İslâm tarihindeki ilk büyük tasfiyeci akımın öncüsü İbn Teymiyye (öl. 1328) mektebinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcisi ve devamı oluşunu da eklemek lâzımdır.

Şüphesiz burada esas mesele, neden daha önce değil de söz konusu devirde devlet hizmetindeki ülemânın temsil ettiği İslâmî anlayış ve tatbikata karşı bir çevrenin teşekkül edebildiğidir. Bunun hâl yolu herhalde, imparatorluğun o sıradaki siyâsî ve içtimâî durumundan geçmektedir. Birgivî, siyasette ve yönetimde gördüğü, kendince sapma olarak değerlendirilen durumlardan ve toplum hayatında müşahade ettiği çözülmeden etkilenmiş görünüyor. Onun yaşadığı dönemin, şehzâdeler arasındaki sert iktidar mücadelesinin halkı endişelendirecek

boyutlara ulaştığı; merkez ve taşra yönetimindeki kısmen devşirme menşe'li devlet görevlilerinin suistimallerde bulundukları; Anadolu'da seri isyanların patlak verdiği bir devir olduğu unutulmamalıdır.

Bütün bunlar karşısında Birgivî'nin İbn Teymiyye ve öğrencilerinin fikirlerine sığındığı, mücerred tefekkür planından çok, inançlar, ibaretler, ahlâkî davranışlar ve bazı müesseseler gibi pratik konularda faaliyetini yoğunlaştırdığı dikkati çeker. Eserleri bu hususu açıkça gösterir. O, fikirlerini rahatça yayabilmek için her türlü ikbal yolunu reddedip Birgiv kasabasındaki küçük bir medresenin müderrisliği ile yetinmiş ve mümkün olduğunca idarî çevrelere borçlu ve minnettar kalmaktan uzak olmağa çalışmıştır. Bu sayede Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'yle uğraşmayı göze alabilmiştir. Ebussuûd Efendi onun fikirlerinin mevcut nizamı sarsabileceğini farketmiş ve Birgivî'ye açtığı mücadeleyi ağır basarak kazanmıştır. Birgivî'nin faaliyetlerine sadece ilmî yolla karşılık verilerek kendisine herhangi bir baskı yapılma yoluna gidilmemesi, o devirde imparatorluktaki belli ölçüde fikir serbestliğini göstermesi itibariyle cidden takdire şâyandır. Bu şâyededir ki, Birgivî'nin fikirlerini paylaşan hiç de ihmâl edilemeyecek bir zümre teşekkül edebilmiş ve önemli ölçüde halk üzerinde etkili olmuştur.

Birgivî, müslüman geleneğine mal olmuş bazı inançlarla örf ve âdetlere, bid'at oldukları ve halkı İslam'ın özünden uzaklaştırdıkları gerekçesiyle karşı çıkıyor, idarî görevlerdeki ülemâyı bunlara mâni olmamakla suçluyordu. Aynı zamanda, tasavvufu uyuşmayan mizacının etkisiyle, bazı tasavvuf çevrelerini de bu durumdan sorumlu tutuyordu. Kâtip Çelebi, "şer'î ilimlerde titiz bir müdekkik" olan Birgivî'nin, "hikemiyyatı sevmediği ve tarih okumadığı için", örf ve âdetlere boşu boşuna karşı koyduğunu haklı olarak belirtir ve tenkit eder.

Birgivî ve onun fikirlerini paylaşanlar sayesinde İbn Teymiyye mektebi Osmanlı Türkiye'sinde yerleşmiştir. Nitekim XVII. yüzyılda IV. Murat zamanında Birgivî'nin fikirlerinin, **Kadıızâdeliler Hareketi** adıyla, yozlaştırılmış bir tasfiyecilik hareketine dönüştüğünü biliyoruz.

× VI. asırda dikkati çeken ve aslında Birgivî hareketine tekaddüm eden, fakat onun kadar geniş çaplı olmayan bir başka fikir hareketi de, meşhur Molla Kâbız, hâdisesidir. Bilindiği üzere olay kısaca, aslen İranlı olduğu söylenen bir ilim adamı olan Molla Kâbız'ın, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed ve bütün diğer peygamberlerden üstün olduğunu iddia etmesi ve bunu yaymaya çalışması şeklinde özetlenebilir. Adı geçen zat, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin hazır bulunduğu bir mecliste iddiasını isbata çağırılır. Kazaskerlerin onu ilzam edememeleri üzerine Kâbız serbest bırakılır. Ancak Kanunî Sultan Süleyman'ın buna canı sıkılır; olayın peşini bırakmaz. Sonunda İbn Kemal haberdar edilerek Molla Kâbız yeniden divana çağırılır. Lâkin bu defa İbn Kemal kendisini ağır bir yenilgiye uğratar. Sonunda **zendeka** ve **ihadına** hükmedilerek, halkı sapıklığa yönelttiği ge-

rekçesiyle 1527 tarihinde idam olunmuştur. Bu hâdiseyi İbn Kemal **Risâle fi ef-daliyyeti'n Nebî A.S. alâ sâ'iri'l-Enbiyâ** adındaki eserinde nakletmiş, ayrıca bu vesile ile kaleme aldığı iki ayrı risâlede daha, yine söz konusu olaydan hareket ederek **zındıklık** meselesini iktikadî ve hukûkî açıdan incelemiştir.

Kâbız olayının aslında tam anlamıyla bir fikir hareketi olup olmadığı tartışılabilir olmakla beraber, mesele kanaatimizce iki noktadan ehemmiyete hâizdir: Birincisi, imparatorlukta fikir hürriyetinin derecesini göstermesidir. Dikkat edilirse, Molla Kâbız divandaki ilk murafaasında kazaskerlere üstün geldiği için serbest bırakılmıştır. Halbuki hiç de fikrini savunmasına fırsat verilmeden idam edilebilirdi ve bunu engelleyecek hiç bir makam da yoktu. İkinci defa idamla yargılanmasının sebebi ise, fikirlerinin cahil halk arasında anarşiye yol açacak bir ortam yaratmasıdır. İkinci önemli nokta ise, Osmanlı kaynaklarının hiç bahsetmedikleri, fakat XVII. yüzyıla ait Rycaut'nun serinden varlığını öğrendiğimiz bir **Hûbmehîler** (Hz. İsa'yı sevenler) zümresinin doğuşuna sebebiyet vermesidir. Bu zümrenin XVII. yüzyılda bile, üstelik imparatorluğun merkezinde varlığını sürdürmesi, bir çok bakımdan dikkate şâyandır. Nihayet bu konuyla ilgili son bir husus da, neden durup dururken Molla Kâbız'ın bahsi edilen iddia ile ortaya çıktığı meselesidir. Bunun üstünde de ciddiyetle durmak lâzımdır.

Burada üzerinde asıl durmak istediğimiz bir başka fikir hareketi de, sosyal boyutları dolayısıyla hayli önemli görünen, Kanunî'nin saltanat müddeti boyunca (1520-1566) bazı tasavvuf çevrelerinde ortaya çıkan ve mensupları seri halde idam edilen bir harekettir. Başkent İstanbul başta olmak üzere, Orta Anadolu ve özellikle Bosna havalisinde yoğunlaşan bu hareketi oluşturanlar, kısmen Gülşenîliğe ama daha çok Bayrâmî Melâmîliğine mensup çevrelerdir. İlk bakışta hareketin çekirdeğini aşırı yorumlanmış bir vahdet-i vücud, yahut hulûl fikrinin teşkil ettiği göze çarpıyor. Nitekim A. Gölpınarlı tanınmış eserinde meseleye bu açıdan yaklaşmıştır. Ama biraz daha dikkatle bakıldığında, meselenin sırf bir tasavvufî telâkki meselesi olmadığı, fakat, bu telâkki aracılığıyla geniş bir halk hareketi oluşturulmak istendiği ve buna belli ölçüde muvaffak olunduğu müşahade edilir.

Bugün bilebildiğimiz kadarıyla söz konusu hareketin ilk temsilcisi, Kanunî'nin 1522'deki Rodos seferi esnâsında tevfik edilen Bünyamin Ayaşî'dir. Hulûl fikrini halk arasında yaydığı gerekçesiyle Kütahya'ya sürülerek hapsedilmiş, ama sonra serbest bırakılmış olduğu söylenir. Melâmî kaynakları ise, padişahın bu zatın büyüklüğünü anladığı için salverildiğini iddia ederler. Kendisi o sıralarda Melâmîler'in şeyhi bulunuyordu. Ondan sonra yerine geçen Pir Ali Aksarayî ise, mehdîlik iddia ederek halkı kıskırttığı için hüküm giyerek idam olunmuştur, ki hayli dikkat çekicidir. Fakat Melâmîlik hareketi içinde asıl fırtına koparan, adı geçenin oğlu olup henüz taze bir delikanlı iken şeyhlik makamına

geçtiği için Oğlan Şeyh diye tanınan İsmail Mâşukî'dir. Bu genç adam ateşli vaazlarıyla pek çok kimseyi etkilemiş ve hayli kalabalık bir müridler topluluğu edinmiştir. Bunlar arasında hulûl fikrinin yayılmasıyla işler tehlikeli bir vaziyet alınca, kendisi yakalanarak yargılanmış ve 1529'da Şeyhülislâm İbn Kemâl'in fetvâsı üzerine, tam oniki halifesiyle birlikte başları kesilmiştir. Muhtemelen Bünyamin Ayaşî ile Pir Ali Aksarayî hakkındaki fetvâların sahibi de İbn Kemâl'dir.

Bu olaydan bir yirmi yıl sonra, 1550 tarihinde, Gülşenî tarikatından Şeyh Muhyiddin Karamânî, aynı gerekçelerle idam olunmuş, İsmail Mâşukî'den sonra şeyh olan Hüsâmüddin Ankaravî ise, aynı şekilde ölüme mahkûmiyetten hâpiste ölmüştür. 1561'de ise Melâmîlerin en büyük şeyhlerinden Bosnalı Hamza Bâli, yine hulûl inancını yaymak ve devlete karşı halkı kıskırtmak suçundan Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvâsıyla kalabalık sayıda halifeleriyle idam olunmuştur. Burada, Melâmîlerin padişahı tanımayarak, kendi aralarından padişah, vezir vs. yöneticileri seçtiklerini söylersek, mesele daha iyi anlaşılır. Bu tavır, mevcut nizamın açıkça protestosu demektir ki hareketin basit bir fikir hadisesi olmaktan da öte, rejimi değiştirmeyi hedef alan sosyal-siyâsî muhtevâlî bir hareket olduğunu gösterir. Bu itibarla, Osmanlı tarihinde vukû bulan önemli bir halk hareketi olması itibariyle dikkatle ele alınmağa değerdir. Ama bugüne kadar maalesef dikkati çekmemiştir.

İşte bütün bu olayları Osmanlı kaynakları **zendeka ve ilhad** statüsü içinde değerlendirirler, ki çok yönlü bir mesele olarak, Osmanlı sosyal tarihinin tipik yanlarından birini temsil eder. Bizce bu olaylarda, üzerinde ciddiyle durulması gereken bazı noktalar vardır. Böyle bir hareket, niçin başka tasavvuf çevrelerinden değil de Melâmîlerden çıkmıştır? Neden Kanunî'nin saltanat dönemi boyunca sürmüştür? Bunlar cevabını henüz iyi vermediğimiz sorulardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, XV. ve XVI. asırlar Osmanlı Türkiyesi, ilim, fikir ve sosyal tarihimiz açısından da, çözüm bekleyen meselelerle dolu önemli bir dönemi temsil etmektedir. Zikrettiğimiz hâdiseler, bizce hayli önemli bir vâkıayı ortaya çıkarıyor: XVI. yüzyılın özellikle ikinci çeyreğinden itibaren, devletin ve onun hizmetinde bulunan İbn Kemâl gibi ulemânın temsil ettiği İslâm anlayışı, birbirinden tamamen farklı eğilimde ve üstelik birbirine karşı iki çevre tarafından muhalefette tepki görmüştür:

- 1) Tekke kaynaklı, Tasavvufî karakterli Melâmî çevresi,
- 2) Medrese kaynaklı, tasfiyeci karakterli Birgivî mektebi.

Bunlara, aynı dönemde Anadolu'da patlak veren messianique karakterli ve kısmen Şîî kaynaklı bir ideoloji tarafından beslenen isyanları da eklersek, manzara iyice açığa çıkar. Tek tek ele alındığı zaman pek bir şey ifade etme-

yen bu olaylar bu şekilde bir arada mütâlaa edildiği zaman bir değer ve anlam kazanmakta, Osmanlı sosyal nizamının geçirmekte olduğu, çözülmeye giden değişim krizinin bugüne kadar pek dikkati çekmeyen ilgi çekici bir boyutunu gözler önüne sermektedir.

İşte İbn Kemal, kısaca takdime çalışılan şu kabataslak çerçeve dahilinde değerlendirilir ve düşünülürse, bir Osmanlı şeyhüslâmı olarak hüviyeti, önemi ve başarısı ortaya çıkar.